

МОВНІ ІНДИКАТОРИ ВИРАЖЕННЯ МОДАЛЬНОСТІ ВВІЧЛИВОСТІ

Алла БЕЗНОСА (Полтава, Україна)

У статті виокремлено та описано мовні індикатори (модальні слова і частки) вираження модальності ввічливості в українській мові.

In article is chosen and described language indicators (the modal words and particles) of the expression to modality to politeness in Ukrainian language.

Дослідження категорії модальності є актуальним, не дивлячись на чималий досвід у розгяді цього питання як у вітчизняній, так і в зарубіжній лінгвістиці. Поняття модальності розглядаємо „як граматично, лексичесично, інтонаційно виражене відношення мовця до повідомлюваного чи повідомлюваного до дійсності” [12]. Великий внесок у вивчення та аналіз теорії модальності і способів її реалізації в мові та мовленні зробили В.Г.Адмоні, Ш.Баллі, О.В.Бондарко, В.В.Виноградов, Г.О.Золотова, В.М.Ткачук, В.Д.Шинкарук [2; 3; 5; 6; 8; 13; 16] та інші. Залежно від того, що піддається оцінці – позамовна дійсність чи саме висловлювання – учені виділяють, відповідно два типи модальності: об’єктивну і суб’єктивну. В.Д.Шинкарук вважає, що модальність як категорія модусу, подібно до інших його категорій (персуазивності, оцінності, авторизації), „безпосередньо пов’язана з використанням речення в мовленнєвому акті. Вона прямо залежить від інтенції мовця, тому що значення, які становлять модус речення, є в основному інтенційно-комунікативними. Ці значення накладаються на власне значення, модифікують його і забезпечують актуальне прив’язання речення до референтної ситуації та введення його до тексту” [16: 20-21]. Мовознавець протиставляє три рівні речення – формальний, семантичний та комунікативний – розмежовує модус і комунікативний аспект та вважає, що суб’єктивність модусу і комунікативного аспекту різна. У модусі виявляється суб’єктивність „в інтересах мовця”, а в комунікативному аспекті – „суб’єктивність в інтересах слухача” [16: 23].

Суб'єктивна модальність властива будь-якому висловлюванню, яке функціонує в межах координат „адресант – адресат”, оскільки мовець у той чи інший спосіб виявляє своє ставлення до повідомлюваного. Більше того вона є однією з категорій, які формують висловлювання. Функціонально-семантична категорія, яка утворює функціонально-семантичне поле, за В.М.Ткачуком, є суб'єктивна модальність. Найкраще семантичну доміную функціонально-семантичного поля модальності окреслює слово „оцінка”, тобто підкреслюється гіпотетичність чи ірреальність, необхідність чи можливість та інше, указуючи на специфічне існування певного конструкту свідомості [14: 48]. Семантичний обсяг суб'єктивної модальності ширший семантичного обсягу об'єктивної модальності. Значення суб'єктивної модальності продукують модальні слова та частки, які становлять її ядро. Вони не змінюють основного модального значення висловлювання, а надають йому особливого забарвлення. За допомогою модальних слів і часток мовець оцінює своє висловлювання з погляду його відношення до об'єктивної дійсності.

Проблемі вивчення мовних індикаторів вираження модальності ввічливого дискурсу практично не приділено уваги.

Мета статті – виділити та описати мовні індикатори модальності ввічливості.

Розмірковуючи над дійсним способом, В.В.Виноградов зазначав, що у формах дійсного способу ніяк не виражене емоційно-вольове ставлення суб'єкта до дії. Форми дійсного способу „об'єктивні”. Але ця об'єктивність буває оточена різноманітними відтінками суб'єктивного уявлення, яке притаманне часовим формам... Модальні слова і частки можуть перетворити значення прямого ствердження чи заперечення факту, притаманне дійсному способу, у значення недостовірності, сумнівності, навіть ірреальності дії [7: 587-591] пор.: *Нехай би привезли яблук – Привезіть яблук; Аби випити чогось – Дайте чогось випити.* Модальні слова та частки надають висловлюванню

різноманітних модально-експресивних значень (припущення, сумнівності, здивування, спонукання, оцінки тощо).

Частка *б(би)* у поєднанні з інфінітивом виконує специфічну роль у формуванні бажальної модальності: *Мені б ще попрацювати! Вам би поїсти! Сходити б Вам до лікаря!* Особливість цих висловлювань полягає в тому, що вони не передають ірреального значення, характерного для форми умовного способу. Подібні конструкції вимагають давального відмінка залежного слова. Можемо говорити про модель *інфінітив + б(би) + залежне слово у Д.в.* У таких конструкціях інфінітив зрідка може не виражатися: *Мені б кави. Вам би впевненості.*

Ступінь категоричності пом'якшується вживанням форми особового дієслова недоконаного виду в поєднанні з часткою *б(би)*. Сила перформативності у висловлюваннях типу *Я би радила...; Я просила б Вас...* настільки велика, тобто здійснення слова-дії „тут” і „тепер” між „я” і „ти” таке важливе, що в цьому випадку умовний спосіб не переводить висловлювання в план ірреальної модальності, а лише маніфестує суб'єктивну модальність, ставлення до адресата, ступінь увічливості. Модель *особове дієслово доконаного виду + б(би)*: *я б порадив...; я б запропонував...* модифікує значення поради, пропозиції, надає висловлюванню відтінку послуги, яку здійснює адресант. Але варіювання видовими парами у формулах подібного типу виявляється незавжди можливим. Так, формули *я б подякував ...; я б попросив...* указують на неможливість виконання дії через наявність певних перешкод. Моделі *було б + (дуже) добре + інфінітив (добре б + інфінітив); було б + краще + інфінітив (краще б + інфінітив)*: *було б добре піти на вечірку; було б дуже добре чогось поїсти; добре б домовитися; було б краще зробити це сьогодні; краще б поспати* окрім модальності бажальності, позначені оцінкою, а з компонентом *дуже, добре, краще* ще й ознакою експресивності. Модальні слова *варто, слід, не зайве, бажано* + інфінітив модифікують ілокутивну силу висловлювання в бік зниження категоричності в

ситуаціях поради, пропозиції: *Вам варто спробувати... Тобі слід взяти відпустку. Вам не зайве з'їздити у відрядження. Вам бажано більше бути на свіжому повітрі.* Подібні висловлювання вживають, як правило, у ситуаціях формального спілкування.

Модальна частка *давай (давайте)* у поєднанні з дієсловом 2-ої особи майбутнього часу або інфінітива: *Давай обговоримо це ще раз! Давайте вечеряти!* (у значенні пропозиції) надає висловлюванню некатегоричного звучання, переводить спонукання у площину спільної дії, тобто передбачається, що в мовленнєвому акті братиме участь і сам адресант.

Частки *-но* і *-бо* служать для пом'якшення спонукання, усунення категоричності. Вони стоять у постпозиції до дієслова наказового способу: *А йдіть-но снідати. Дай-но мені солі. Допоможіть-бо мені з цим завданням.* Окрім цього частка *-но* може приєднуватися до модальної частки *давай (давайте)*: *Давай-но організуємо виставку. Давайте-но напишемо листа.* На нашу думку, можливість вживання часток *-но*, *-бо* визначається соціальним статусом учасників мовленнєвого акту (лише в ситуаціях „вищий” – „нищому” та між знайомими).

Цікаво, що більшість стереотипних побажань утворюють з додованням модальної частки *хай (нехай)*, які позначені експресивністю, емоційністю: *Хай Вам щастить! Хай Ваша дружина та Ваші діти будуть здорові! Нехай Вам доля усміхається! Нехай Вам зозуля сто років накує!*

Модальні частки *яка(який), оце, ну й, ось* – багатозначні. Одне із значень їх виявляється в тому, що вони надають висловлюванню оцінних відтінків, емоціонального чи експресивного забарлення.: *Яка Ви гарна! Який мужній! Оце так вечеря! Ну й очі – озеро без дна! Ось робота, так робота!* У перших двох випадках оцінка виражена самими лексемами *гарна, мужній*, що надає висловлюванню модального відтінку істинності. Подібні фрази, як правило, стосуються ситуацій компліменту і позначені модальним значенням достовірності, упевненості, переконаності.

Питальні частки *чи, чи не, а чи, що, а що, чи що, невже* надають висловлювання відтінків припущення, невпевненості, сумнівності, а відтак і поштивою звучання: *Чи прийдете до нас в гості? Чи не спробувати Вам...? А чи не пора б тобі...? А що, допоможете мені закінчити цю справу? Невже, це ви?! Частки а чи, а що* надають висловлюванню більшої експресивності. Модальна частка *чи... не?* надає питанню некатегоричності, пом'якшення, коли мова йде про можливість виконання дії адресатом. Специфічною рисою конструкцій *чи... не?* є те, що вони вживаються в тих ситуаціях, коли мовець розуміє наявність маловірогідної дії. У ситуаціях, коли питальне висловлювання ускладнене значеннями прохання, поради, пропозиції модальна частка *чи... не?* може мати такі моделі:

1) *чи... не* + модальне слово (*хотіти, бажати, могли*). У конструкціях *Чи не хотіли (бажали, могли) б ви...?* за допомогою модальних слів *хотіти, бажати, могли* і граматичної семантики умовного способу та заперечної частки *не* передаються модальні значення: можливість / неможливість, здатності / нездатності, бажання / небажання. Такою конструкцією мовець надає можливість адресатові для виконання / невиконання окресленої дії.

2) *чи... не* + *дозволите*: *Чи не дозволите запросити Вас до танцю? Чи не дозволите провести Вас?* Уживаючи питальну конструкцію з модальним словом *дозволите*, мовець акцентує свою скромність, автоматично ставить себе нижче адресата, надаючи останньому пріоритетну позицію.

3) *чи... не* + *інфінітив, чому б + не + інфінітив*: *Чи не підготуєте...? Чому б не сходити на побачення?*

4) *чи... не* + *інфінітив + раптом*: *Чи не бачили, раптом,...? Чи не хочете, раптом,...?* Уведення до *чи... не*-конструкції модальної лексеми *раптом* реалізує значення невпевненості, сумнівності.

Запитання з дієсловом доконаного виду у формі майбутнього часу без питальних часток також передає значення невпевненості, сумнівності, некатегоричності: *Почекаємо на нього? Ви погостює ще? Підемо гуляти?*

Модальне значення таких висловлювань характеризується синкретичністю: поєднанням спонукального та питального значення. Обережності у висловленні поради, пропозиції сприяє уведення суб'єктивно-модальних лексем із значенням гіпотетичності (невпевненого припущення) – *може, може б, а може б: Може, Вам виступити на конференції зі своєю статтею? Може б, випили чогось? А може б, поїхати нам до моря?*

Зниження категоричності висловлювання здійснюється за допомогою питально-спонукальних конструкцій; питальних структур з модально-заперечними компонентами: *Не могли б Ви...? Чи не хочете Ви...? Не підкажете Ви...?*

Так, для вираження ввічливого спонукання в українській мові використовують форми умовного способу із семантикою потенційності в поєднанні з модальними словами *може, можливо, імовірно, припустимо, вірогідно, мабуть* із значенням можливості: *Може, сходили б на виставку. Можливо, ви захочете виступити завтра на зібранні. Припустимо, Ви напишете роботу вчасно. Мабуть, нам ватро допомоготи.* Модальні слова зі значенням припущення, невпевненості, сумнівності *мабуть, певно, напевно, може, можливо, здається, видимо, очевидно* модифікують ілокутивність висловлювання у бік зниження категоричності. О.М.Гандзюк зазначає, що „модальні слова типу *мабуть, можливо, здається, видимо, очевидно* відіграють важливу роль у формуванні плану змісту висловлювань гіпотетичної модальності” [8: 93]. Ці модальні слова, окрім *здається*, відрізняються відсутністю елемента знання і тому залишають висловлювання за межею вірогідності. Модальне слово *здається* є показником вірогідності, оскільки в ньому наявний елемент знання, воно функціонує в якості оператора невпевненої оцінки: *Здається, вам ватро переробити початок розділу.* На нашу думку, у даному випадку модальне слово *здається* виконує етикетну функцію (пор. *Я думаю, вам ватро переробити початок розділу*). Мовець, вживаючи подібні конструкції, ніби „ставить на обговорення” власний вислів,

позначає його ознаками невпевненості, сумнівності, неназойливості, ставить його під сумнів: *Я, мабуть, вас зовсім заговорила. Ми, напевно, підемо. Здається, ви змінюєте напрямки своєї роботи. У майбутньому ми, очевидно, будемо мати потребу у ваших послугах.* Як зазначає Т.М.Свірідова: „модальні слова зі значенням проблематичної вірогідності *може бути, мабуть, можливо, здається, видимо, очевидно* та інші виражають різний ступінь невпевненості, вірогідності, виступають як етикетний знак обережності і як ознака некатегоричності” [13: 21-22]. Можна стверджувати, що за допомогою цих модальних слів висловлюється намір, здійснення якого залежить від волі співрозмовника. Розглянемо приклад: *Я, мабуть, піду.* Уживаючи подібні конструкції, адресант не виходить за межі власної суб’єктивної сфери; виявляючи свій намір, одночасно дає зрозуміти, що інші альтернативи не втратили своєї актуальності (можливість залишитися). Модальне слово *мабуть* указує на те, що адресант прийняв рішення, зробив вибір, але цей вибір в якійсь мірі є неповноцінним через наявність інших можливих варіантів, їх остаточної актуалізації, тобто інші альтернативи мали чи мають право на існування. Є.Є.Корді зауважує, що непрямі висловлювання з модальними словами частіше за все мають своє прагматичне завдання – вираження спонукання [10: 175].

Модальні індикатори можливості, що є показниками посилення ступеня вірогідності, припущення, сумнівності можуть піддаватися подальшим модифікаціям за рахунок їх лексичного поширення: *можливо, може бути, очевидно – цілком (абсолютно) + можливо, може бути, очевидно: Цілком можливо, ми з Вами ще зустрінемося. Цілком може бути, що мені знадобиться ваша допомога. Абсолютно очевидно, що ваша робота матиме успіх.*

Цікаво поглянути на формули типу: *(Я) хочу Вас запросити на прогулянку! (Я) хочу Вам подякувати! Чи можу я запропонувати гостеві чаю? Чи смію звернутися до Вас з проханням?* І.В.Шатуновський зазначає, що вживання лексеми *хочу* в першій особі майбутнього часу „у якості непрямих

„аналітичних” перформативів є показником ілокутивної сили висловлювання: *Хочу подякувати...; Хочу вибачитися перед Вами...; Хочу попросити Вас про...*” [15: 307].

Правомірним видається думка В.Д.Шинкарука, який указує на зв'язок перформативів із модальним значенням реальності / ірреальності: одні перформативні дієслова передбачають події, що відбулися – реальні: *поздоровляю, вітаю, вибачаюся*; інші – ірреальні (не відбулися, відбудуться або взагалі не відбудуться): *обіцяю, прошу, клянуся*. „Перформативи семантично складніші порівняно з усіма іншими значеннями модусу: вони є одночасно актами мовної і соціальної діяльності. Проте місце цієї семантичної сфери локалізується все-таки в рамках модальності, оскільки перформативність – це особливе відношення подій до дійсності, встановлене мовцем” [16: 26]: *Пропшу, допоможіть мені...; Пропшу, розкажіть... Пропшу, поясніть... Пропоную, перегляньте...; Рекомендую, доопрацюйте... Раджу, зверніть увагу...* Перформативним може бути вживання інфінітива в поєднанні з модальними словами *хочу, дозвольте, можна, можу, смію*: *Дозвольте подякувати Вам; Можна Вас попросити зачинити вікно? Чи можу я запропонувати Вам чашку чаю?* У цих висловлювання перформатив не втрачає своєї функції. Мова йде про вживання непрямого перформатива, так званого „слабкого перформатива”. Поєднання модальних слів *хочу, можу, смію* з перформативною лексемою модифікують модальне забарвлення висловлювання. У даному випадку перформатив ужитий у формі інфінітива з модальним дієсловом, який виконує роль „додаткового структурного елемента” [11: 120]. Подібні конструкції являють собою інваріантну експліцитну форму запрошення, подяки, пропозиції прохання. За допомогою модальних дієслів *могти, сміти* досягаємо ненав'язливого з'ясування можливостей мовця з підкресленням несміливості: *Можу я просити Вас про допомогу? Смію я вас відволікати?* Як бачимо, значення перформативності зберігається і в структурах модальне дієслово у формі першої особи однини (*хочу, можу, смію*) + інфінітив доконаного виду

(*подякувати, попросити, запитати, попроситися* тощо). І.Адамсон зауважує: „з одного боку, поєднання модального дієслова з інфінітивами цієї семантичної групи інтенсифікує модальний намір. З другого боку, – це завжди висловлювання з імпліцитною оцінкою бенефактивності, що частково також інтенсифікує модальний намір суб'єкта, але вже з іншою мотивацією... ці висловлювання мають дескрептивно оцінну характеристику” [1: 95]. Предикат служить для передачі експлікації наміру мовця (здійснити публічну мовленнєву дію), що має на меті вплинути на розвиток подій. По суті, потенційний план висловлювання нівелюється, набуваючи перформативного значення (хочу подякувати = дякую; можу запропонувати = пропоную). Варто наголосити, що подібні конструкції мають перформативний статус лише в ситуації безпосереднього мовленнєвого акту (за наявності адресанта й адресата), в інших випадках висловлювання перебуває у сфері задуму (наміру). Отже, модальний компонент у поєднанні з перформативним дієсловом виконує такі функції:

- 1) дозволяє вживати деякі інфінітиви в перформативному значенні;
- 2) змінює тип перформатива (від „сильного” до „слабкого”);
- 3) надає висловлюванню підкреслено ввічливого звучання.

Отже, модальні слова та частки модифікують висловлювання, впливають на його модальне забарвлення, зменшують категоричність, сприяють невимушеності, безпосередності спілкування та позначаються на ввічливості.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Адамсон И. Модальный смысл дезидеративности: от семантической зоны к семантической типологии высказывания (на материале русского языка). – Таллин: Издательство Таллинского университета, 2006. – 131 с.
2. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – М.; Л., 1964. – 105 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.

4. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / Бондарко А.В., Беляева Е.И., Бирюлин Л.А. и др.; Ред. кол.: Бондарко А.В.(отв. ред.) и др.; АН СССР. Ин-т языкознания. – Л.: Наука, 1990. – 263 с.

5. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: МП РСФСР, 1947. – 784 с.

6. Гандзюк О.М. Функціонально-семантичне навантаження модальних синтаксем // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць. – Вип.7. – Харків: ХДПУ, 2001. – С. 91-98.

7. Золотова Г.А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г.А.Золотова, Н.К.Онипенко, М.Ю.Сидорова; РАН Институт русского языка имени В.В.Виноградова, Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова. Филологический факультет. – М., 1998. – 528 с.

8. Корди Е.Е. Вторичные функции высказывания с модальными глаголами // Храковский В.С. Типология и грамматика / АН СССР. Ин-т языкознания; Ред. кол. В.С. Храковский (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1990. – С.174-180.

9. Романов А.А. Системный анализ регулятивных средств диалогического общения. Пособие по теоретическим курсам. – М.: Ин-т языкознания АН СССР, Калининский СХИ, 1988. – 183 с.

10. Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т.2.

URL: <http://www.rusgram.narod.ru>

11. Свиридова Т.М. Вводно-модальные компоненты в аспекте характеристики согласия / несогласия // Вестник МГОУ. Серия „Русская филология”. – №3. – 2007. – М.: Изд-во МГОУ. – С.20-27.

12. Ткачук В.М. Категорія суб'єктивної модальності: Монографія. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. – 240 с.

13. Шатуновский И.Б. Семантика предложения и нереперентные слова. Значение. Коммуникативная перспектива. Прагматика. – М: Языки русской культуры, 1996.

14. Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму в структурі речення: Монографія. – Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Алла Безноса – аспірант кафедри загального і слов'янського мовознавства та журналістики Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Наукові інтереси: комунікативна лінгвістика.